

UYGUR ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİNDE GEÇEN ÇİNCE ALINTILAR ÜZERİNE

Alimcan İNAYET*

Özet

Türklerin Çinlilerle olan tarihî, siyasi, iktisadî ve kültürel ilişkileri çok eskilere dayanır. Bu ilişki Hun döneminden başlayarak Göktürk ve Uygur dönemi boyunca devam etmiştir. Uygurlar 9. yüzyılın ortalarında eski yurtları olan Doğu Türkistan topraklarına gelip yerleştikten sonra, özellikle Çinliler 19. yüzyılda bu bölgeyi işgal ettikten sonra da sürdürülen bu ilişkilerin her iki milletin diline ve edebiyatına yansımış olması gayet doğaldır. Bugün Çinceye yüzlerce Türkçe alıntı olduğu gibi Türkçede de, özellikle Uygur Türkçesinde çok sayıda Çince alıntı söz konusudur. Bugün Uygur Türkçesi sözcük varlığının önemli bir parçası hâli ne gelmiş olan bu alıntılar Uygur Türkçesinin konuşma dilinde, edebî eserlerinde, özellikle sözlü edebiyat eserlerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Uygur atasözleri ve deyimlerinde kullanılan Çince alıntılar buna örnektir.

İster atasözleri, ister deyimler olsun, yapısı itibariyle kalıplaşmış ve donmuş biçimler olmasından dolayı, bünyesinde taşıdığı dilsel ve kültürel unsurlar artzamanlı ve eşzamanlı aktarım sürecinde fazla değişime uğramaz. Dolayısıyla atasözleri ve deyimler kültür ve dil incelemeleri için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Bu makalede Uygur atasözleri ve deyimlerinde geçen Çince alıntılar tespit edilecek ve tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, atasözü, deyim, Çince, alıntı.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, e-posta: alim1962@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8841-4157>

ON CHINESE LOAN WORDS WHICH USE IN UYGHUR PROVERBS AND IDIOMS

Abstract

The political, economic and cultural relations between Turkish and Chinese are date back to very old times. This relationship which started in Hun era, have continued throughout Gokturk and Uyghur periods. After Uyghur people immigrated Eastern Turkestan in 9th century, particularly after Chinese people occupied this area, political and social interaction has deepened increasingly. So it is quite normal that this relationship based on thousands of years reflected on the both nation's language and literature. As well as there are hundreds loan words in Chinese Language from Turkish, also there are hundreds loan words in Turkish, especially in Uyghur language, form Chinese language now. These loan words in Uyghur language have become an important part of Uyghur vocabulary. These loan words appear to us very often in Uyghur spoken language, literary works, and especially in oral literature today. Chinese loan words used in Uygur proverbs and idioms are an example of this situation.

Whether it's proverbs or idioms, due to their stereotyped and frozen forms; the linguistic and cultural elements they contain do not change much in the process of diachronic and isochronous transfers. Therefore, the proverbs and idioms are important sources for researches conducted on culture and language.

It is going to describe and analyze Chinese loan words seen in Uyghur proverbs and idioms in this paper.

Keywords: *Uyghur, proverb, idioms, Chinese, loan words.*

Giriş

Atasözleri bir toplumun inançlarını, örf ve adetlerini, geleneklerini; yaşam, düşünce ve dünyaya bakış tarzlarını; hayat felsefesi ve değer yargılarını, bilgi birikimi ve tecrübelerini yansıtan belli kalıp ve sanatsal ifadelerle dayalı, kısa ve özlü sözlerdir. Deyimler ise en az iki sözcükten oluşan, gerçek anlamından farklı, ilgi çekici, kalıplaşmış kelime grubudur. Bunlar etkili anlatım gücüne sahiptir. İster atasözleri ister deyimler olsun, yapısı itibarıyla kalıplaşmış ve donmuş biçimler olmasından dolayı, bünyesinde taşıdığı dilsel ve kültürel unsurlar art zamanlı ve eş zamanlı aktarım sürecinde fazla değişime uğramaz. Mesela günümüz Uygur Türkçesinde kullanılan *eħmekke emel tegse, toħkuz oğuzni bozar* “Ahmak, bey olursa Dokuz Oğuz’u bozar.” atasözündeki *toħkuz oğuz* ifadesi çok eski bir Türk boyunu imlemektedir. Dolayısıyla atasözleri ve deyimler kültür ve dil incelemeleri için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Uygur Türkçesinde atasözlerine “mağal-temsil”, deyimlere “turaqlıq ibare” denmektedir. Uygur Türkleri arasında binlerce atasözü ve deyim örneği

söz konusudur. Bugüne kadar bunların büyük bir bölümü derlenmiş ve yayımlanmıştır. Uygur bilim adamlarından Eziz Atavulla Sartekin son elli yılda kitap ve dergilerde yayımlanmış 48.000’den fazla atasözünü bir araya getirmiş, tekrarlanmış atasözlerini ayıklayarak 20.000 atasözünü içeren “Uygur Hëlq-maçal Temsilliri” adlı kitabını yayına hazırlamıştır (Sartekin, 2013, s. 1). Bu kitaptaki atasözlerine baktığımız zaman, sık sık karşımıza çıkan Çince alıntılar dikkatimizi çeker. Biz Sartekin’in 20.000 kadar atasözünü kapsayan “Uygur Hëlq Maçal-Temsilliri” adlı kitabını taramak suretiyle 40’tan fazla Çince alıntı tespit ettik. Bu alıntıları A. İsimler, B. Sıfatlar, C. Sayılar, D. Fiiller, E. Cümleler, F. Çeviri yoluyla yapılan alıntılar olmak üzere beş gruba ayırabiliriz.

A. İsimler

A.1. Rütbe ve yönetim birimleri ile ilgili isimler

A.1.1. Ambal < Çin. *anban* 谏班 < Man. *amban*

Ambal, Mançu İmparatorluğu’nun Doğu Türkistan ve Moğolistan’daki vezir / bakan ve kaymakam gibi yöneticilerine verilen unvandır. Sözcüğün aslı Mançuca *amban* olup vezir anlamındadır (En, 1993, s. 56).

Ambaldin qorqma, yayidin qorq.

Validen korkma, ayakçıdan kork.

Ambal sözcüğü Uygur Türkçesine girdikten sonra anlamında genişleme olmuştur.

Yéziniñ ambili bolğıçe,

Şeherniñ dorgisi bol.

Köyün muhtarı olacağına,

Şehrin zaptiyesi ol.

Yéziniñ ambili bolğıçe,

Şeherniñ abdili bol.

Köyün muhtarı olacağına,

Şehrin dilencisi ol.

Bu atasözünde geçen *ambal* sözcüğünün vezir / bakan ya da kaymakam anlamında değil, muhtar anlamında kullanıldığı anlaşılmalıdır.

Bazı atasözlerinde *ambal* sözcüğü bey anlamında kullanılmıştır.

Kişi yurtida ambal bolğıçe,

Öz yurtuñda abdal bol.

Elin yurdunda bey olacağına,

Kendi yurdunda dilenci ol.

Bunu aşağıdaki atasözünden anlıyoruz:

Kişi yurtida beg bolgiçe,

Öz yurtuñda seg bol.

El yurdunda bey olacağına,

Kendi yurdunda köpek ol.

Benzer biçimde *ambal* sözcüğünün bazı atasözlerinde han anlamında kullanıldığı da görülmektedir.

Yol bilgen ambaldin qorqmaptu.

Yol bilen handan korkmaz.

Bu atasözünü *yoldin çıkma handan korkma* “Yoldan çıkma, handan korkma.” atasözüyle karşılaştırdığımız vakit, *ambal* sözcüğünün han anlamında kullanıldığını anlarız. Bu örnekler *ambal* sözcüğünün Uygur Türkçesinde kullanıldığı bağlama göre yeni anlamlar kazandığını göstermektedir.

Qolidin iş kelmigen ambalğa kalpaq tiker.

Elinden bir şey gelmeyen kişi beye kalpak hazırlar.

Nadan ambal yurt bozar.

Cahil bey yurdu bozar.

Ot kıysa ambal, yoq soraq,

Puqra yaqalmaydu çıraq.

Bey yangın çıkarsa sorgusu yok,

Vatandaşın mum yakması yasak.

İt ambal bolsa, söñek séliq salar.

Köpek bey olursa kemik vergi koyar.

A.1.2. Dotey < Çin. *daotai* 道台

Dotey, Çince vali anlamındaki *daotai* 道台 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olup Mançu-Çin döneminde kullanılan bir idari unvanı ifade eder.

Dotey bolmisa, potey bolmaytti,

Potey bolmisa, qağa qonmaytti

Vali olmasa kale olmazdı,

Kale olmasa karga konmazdı.

A.1.3. Vañ < Çin. wang 王

Bu sözcük han, kral anlamındadır. Doğu Türkistan'da Kumul yöneticileri genellikle bu unvanla anılmışlardır.

Çalpiği yok vañdin kaniti yok sa yahşı (s. 430)

Kalpağı yok han/kraldan kanadı yok atmaca yeğdir.

A.1.4. Loyi < Çin. laoye 老爷

Çince laoye 老爷 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olan loyi sözcüğü bey, ağa anlamına gelmektedir. Eski Çin toplumunda bey, ağa gibi yerel yöneticiler için kullanılmıştır.

Loyiniñ étini suğar, pulini al.

Ağanın atını suvar, parasını al.¹

A.1.5. Tetey < Çin. taitai 太太

Tetey Çince taitai 太太 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. Hanım anlamındadır. Özellikle sosyal statüsü yüksek Çinlilerin eşleri için kullanılmaktadır.

Ambalniñ işi çıksa,

Teteyniñ siygisi keptu.

Valinin işi çıksa,

Hanımının tuvaleti gelirmiş.

A.1.6. Yamul < Çin. yamen 衙门

Yamul, Çince yamen 衙门 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olup eskide il, ilçe ve eyalet düzeyindeki hükümet organlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Buralar aynı zamanda suçluların tutulduğu ya da hapsedildiği yerlerdir.

Éşekniñ dümbisi kıçışsa,

Tügmençiniñ aldığa bériptu,

Gadayniñ dümbisi kıçışsa,

Yamulniñ (aldığa bériptu)

Eşeğin sırtı kaşınsa,

Değirmenciye gidermiş.

1 Bu atasözünün “*Hindiniñ étini suğar, pulini al.*” (Hindinin atını suvar, parasını al.) şeklindeki varyantı da bulunmaktadır.

Fakirin sırtı kaşınsa,

Hükümete gidermiş.

A.1.7. Yayı < Çin. *yayi* 衙役

Bu sözcük bey ve kaymakamların emir ve fermanlarını duyuran, buyurmalarını yerine getiren kişiyi ifade eder (UTİL, 1999, s. 1397-1398).

Ambaldin korkma, yayidin kork.

Validen korkma, ayakçıdan kork.

A.2. Meslekle ilgili isimler

A. 2.1. Tuñçi < Çin. *tongshi* 通事

Bu sözcük dilmaç, tercüman anlamındadır. Bunun Çince demek, söylemek, iletmek anlamına gelen *tong* 通 sözcüğüne Uygurca isim yapım eki -çi nin getirilmesiyle oluşturulmuş olması da mümkündür.

Ambilidin tuñçisi yaman.

Validen tercümanı kötüdür.

Soraqçidin **tuñçi** yaman.

Sorgu memurundan dilmacı kötüdür.

A.2.2. Peyyi < Çin. *fanyi* 翻译

Çince *fanyi* 翻译 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olan *peyyi* “tercüman, çevirmen” anlamına gelir.

Çala **peyyi** adem öltürer.

Yarım yamalak tercüman insan öldürür.²

A.2.3. Seypuñ < Çin. *caifeng* 裁缝

Bu sözcük “terzi”, “dikişçi” anlamındadır. Terziye Uygur Türkçesinde “tikküçi,” “maşiniçi” de denmektedir (UTİL, 1999, s. 371).

Aşpez aç kalmaptu,

Seypuñ yaliñaç.)

Aşçı aç kalmaz,

Terzi çıplak.

Ğaginiñ éki yoq,

Seypuñniñ séki yoq.

Karganın beyazı yok,

2 Bu atasözünün “Çala tılmaç adem öltürer.” (Yarım yamalak tercüman insan öldürür.) şeklinde bir varyantı da vardır.

Terzinin sağlamı yok.

Mozduz ötüksiz,

Seypuñ *iştansız.*

Ayakkabıcı çizmesiz,

Terzi donsuz.

Seypuñ *puruçtin tapar,*

Aşpez huruçtin (tapar).

Terzi bezden kazanır,

Aşçı hamurdan (kazanır).

A.2.4. Ciñçi < Çin. *cheng* 秤 + Uyg. -çi

Çince terazi anlamına gelen *cheng* 秤 sözcüğüne Uygurca isim yapım eki -çi'nin getirilmesiyle yapılan bu sözcük ölçme-tartma işleriyle uğraşan kişiyi ifade eder. Uygur Türkçesinde *ciñçi*; 1. Terazi yapan kişi, 2. başkalarının mallarını ölçen ya da terazi tutan kişi anlamında kullanılmaktadır (UTİL, 1999, s. 404).

Namazniñ şiiñçisi yoq,

Keş baziriniñ ciñçisi (yok).

Namazın pazar günü yok,

Ayakkabı pazarının terazicisi (yok).

A.3. Askeriye ile ilgili isimler

A.3.1. Po < Çin. *pao* 炮

Çincece top, zemberek anlamındaki *pao* 炮 sözcüğü Uygur Türkçesinde abartma, palavra anlamını kazanmıştır.

Harak zori bilen,

Gep pori bilen.

İçki zorlamayla,

Laf palavrasıyla.

Bu sözcük Uygur Türkçesinde *po atmak* şeklinde de kullanılır ki, palavra atmak, abartmak, yüksekten atmak anlamına gelir.

Küçüñ az bolsa, po at (s. 505)

Gücün az ise palavra at.

A.3.2. Potey < Çin. *paotai* 炮台

Potey savaşta karşı tarafın saldırısından korunmak ve karşı tarafa ateş açmak maksadıyla yapılan kale biçimindeki yapıyı ifade eder (UTİL, 1999, s. 216).

Dotey bolmisa, potey bolmayttı,

Potey bolmisa, қаға қонмайттı.

Vali olmasa kale olmazdı,

Kale olmasa karga konmazdı.

A.4. Para, ölçü birimleri ve ölçü aletleriyle ilgili isimler

A. 4.1. Daçen < Çin. daqian 大钱

Daçen, Çince daqian 大钱 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. daqian 大钱 eski dönemlerde kullanılan ortası delik bakır parayı ifade eder. Para pul anlamında da kullanılır (XHC, 1986, s. 200; UTİL, 1999, s. 495).

Daçenge unımay, çeçenge unaptu (s. 331)

Paraya hayır deyip akıllıya evet demiş.

A.4. 2. Yambu < Çin. yuanbao 元宝

Yambu Çince yuanbao 元宝 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir (HUÇL, 2006, s. 2697). Eski Çin’de kullanılan paradır. Altın ve gümüşten yapılır. Biçimi atın toynağına benzer. Tang ve Song Hanedanlığı döneminde çokça kullanılmıştır (UTİL, 1999, s. 1391).

Pulniñ yahşisi yambu,

Çişniñ dorisi ambu (s. 235)

Paranın iyisi yambu,

Dişin ilacı pensedir.

A4. 3. Koy < Çin. kuai 块

Bu sözcük Çin para birimini ifade eder. 1909 yılından itibaren kullanılmaya başlamıştır (Huang, 2010, s. 452). Uygur Türkçesinde koy Çin para birimi olan yuan 元’dan daha yaygın kullanılır.

Yimek-içmek özüñdin,

Aylikiñ ottuz koy.

Yiyecek içecek kendine ait,

Aylığın otuz papel.

A.4.4. Moçen < Çin. maoqian 毛钱

Moçen Çince *maoqian* 毛钱 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. Bu sözcük Çince 1855 yılından itibaren kullanılmaya başlamıştır (Huang, 2010, s. 513). *Moçen* Türkçede kayme ya da kuruşa karşılık gelir.

Bir moçenlik burni yok,

Bir koyluk almini elip puraptu.

Bir kuruşluk burnu yok,

Bir liralık elmayı alıp koklamış.

A.4.5. Puñ < Çin. fen 分

Puñ, Çince en küçük para birimini ifade eden *fen* 分 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. Kuruş anlamında kullanılır.

Tazniñ némisi bar, tömür targıqi,

Gadayniñ némisi bar, beş puñ yarmiği.

Kelin nesi var, demirden tarağı,

Fakirin nesi var, beş kuruş parası.

A.4.6. Ciñ < Çin. jin 斤

Bu sözcük Çince 500 gram ya da yarım kilo anlamındaki *jin* 斤 sözcüğünden gelmedir. Ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmaktadır.

Askuda bir ciñ göş,

Yémisemmu köñlüm huş.

Askıda yarım kilo et,

Yemesem de gönlüm hoş.

A.4.7. Ciñ < Çin. cheng 秤

Ciñ, Çince *cheng* 秤 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. Terazî, tartı demektir.

Abdalğa kepsen berse,

Ciñiñ rastmu, deptu.

Abdala sadaka verse,

Terazîni doğru mu dermiş.

Ciñni tutsañ ciñ tut.

Terazîyi tutarsan sıkı tut.

Taraziniñ pellisi ciñ,

Téşi cin.

Terazinin kefesi ciñ,

Taşı cindir.

Ciñ tutkanda, insapiñni tartıp kör.

Teraziyi alırken insafını da tartıp gör.

Ciñni kem tutma, rıskiñ köyer,

Samanlıqqa şam tutma, öyüñ köyer.

Teraziyi eksik ölçme, rızkın yanar,

Samanlığa mum tutma, evin yanar.

Uruqni béşi bilen sakla,

Ciñni téşi bilen (sakla)

Tohumunu başı ile sakla,

Teraziyi taşı ile (sakla).

4.4.8. **Şiñ** < Çin. *sheng* 升

Şiñ aslında litre anlamındadır. Ancak bununla birlikte tahıl ölçü birimi ve aracını da ifade eder. Kapasitesi 10 litreye denktir.

Aq atqımu bir šiñ,

Boz atqımu bir šiñ.

Beyaz ata da bir küp,

Boz ata da bir küp.

A. 5. Yiyeceklerle ilgili isimler

A.5.1. **Ciñmoma** < Çin. *zheng momo* 蒸馍馍

Ciñmoma buharda pişirilen ekmek demektir. Yani buhar ekmeğidir. Uygur Türkçesinde özellikle Çin mutfak kültürüne ait ekmeği ifade ederken kullanılır.

Ciñmoma horda ohşaydu,

Gep pada (ohşaydu).

Buhar ekmeği buharda güzel,

Söz palavrayla (güzel).

A.5.2. **Dadur** < Çin. *dadou* 大荳

Bu sözcüğün asıl anlamı soya olup aynı zamanda soya tanelerinden hazırlanmış leblebi, nohut gibi çerezleri de ifade etmektedir.

*Aççık yaman mağdur kem,
Yançuk yoğan **dadur** kem.
Sinirli ama, mecali yok,
Cebi büyük, çerezi yok.*

A.5.3. **Gazir** < Çin. *guazi* 瓜子

Çince *guazi* 瓜子 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olan bu sözcüğün Çincedeki asıl anlamı karpuz çekirdeğidir. Özellikle kavrulmuş karpuz ve kabak çekirdeğini gösterir (XHC, 1986, s. 403). Ancak Uygur Türkçesinde daha çok ayçiçeği çekirdeğini ifade etmektedir (UTİL, 1999, s. 950). Tespit ettiğimiz örnekte ise ayçiçeği anlamında kullanılmıştır.

*Uruşkağ hotun erni këritar,
Gazir yiltizi yerni (këritar).
Kavgacı karı kocasını kocadır,
Ayçiçeği kökü yeri (kocadır).*

A.5.4. **Sey** < Çin. *cai* 菜' dir

Tsai / sey diye telaffuz edilen bu sözcüğün Çince; 1. sebze, 2. kolza, 3. sebzeli /etli yemek gibi anlamları vardır (XHC, 1986, s. 101; UTİL, 1999, s. 626). Uygur Türkçesinde bugün de yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

***Sey** terisam çamğur çıktı,
Kız alsam cuvan (çikti).
Sebze eksem şalgam bitti,
Kız alsam kadın çıktı.
Sey korusün ohşar,
Şorpa soruştin (ohşar).
Yemek yapılışından güzel olur,
Çorba karıştırılmasından (güzel olur).*

A. 6. Soyut isimler

A.6.1. **Miñşiñ** < Çin. *mingsheng* 名声

Bu sözcük şöhret, nam, ün anlamına gelmektedir. Uygur Türkçesinde fazla kullanılmaz.

*At harvañ ketsimu lingşiñ ketmisun,
Ming ser ketsimu **miñşiñ** ketmisun.
At araban gitse de yuları gitmesin,*

Paran gitse de namın gitmesin.

A.6.2. Li < Çin. li 理

Bu sözcük Çince *daoli* 道理 biçiminde de kullanılır ki, “gerçek”, “kai-de”, “kural”, “yol” anlamındadır.

Tag zor, künni tosalmas,

Li zor, hanni (tosalmas).

Dağ büyükse de güneşi engelleyemez,

Kurallar sıkıysa da hanı engelleyemez.

A.6.3. Biñsi < Çin. benshi 本事

Bu sözcük yetenek, kabiliyet anlamına gelir. Uygur Türkçesinde bu anlamda kullanılır.

Aşliki yoqniñ çariki çoñ,

Biñsi yoqniñ pariñi (çoñ).

Tahlı olmayanın ölçüsü büyük,

Kabiliyeti olmayanın lafı (büyük.)

Biñsiñ bolsa gül kis,

Bolmisa kötüñni (kis).

Yeteneğin varsa çiçek tak,

Yoksa sus.

A.7. Diğer isimler

A.7.1. Liñşiñ < Çin. lingsheng 领绳

Bu sözcüğün Çince boyun anlamındaki *ling* 领 sözcüğü ile ip, organ, yular, dizgin anlamındaki *sheng* sözcüğünden oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Anlamı dizgin, yulardır. Ancak bu sözcük çağdaş Çince sözlüklerde *lingsheng* 领绳 biçiminde görülmez. Bunun yerine *jiangsheng* 缰绳 sözcüğü bulunmaktadır.

At harvañ ketsimu lingsiñ ketmisun,

Ming ser ketsimu mingsiñ ketmisun.

At ve araban gitse de dizgini gitmesin,

Paran gitse de namın gitmesin.

A.7.2. Kañ < Çin. kang 炕

Kañ tuğladan yapılmış ısınabilir yatağı ifade eder. Bu yatak evin içinde yerden yüksek bir şekilde yapılır. Ocağı, altında duman geçiş yolları vardır.

Ocakta ateş yakıldığında ev ısınır. Üzerinde oturmak ya da yatmak mümkündür (XHC, 1986, s. 634; UTİL, 1999, s. 868).

Batur ceñde, horun **kañda**.

Batır cenkte, tembel yataкта.

A.7.3. Şiñçi < Çin. *xingqi* 星期

Bu sözcük aslında hafta anlamına gelir. Uygur Türkçesinde “pazar günü” anlamında kullanılmaktadır. Buna göre, bu sözcük Çince “pazar günü” anlamındaki *xingqitian* 星期天 ya da *xingqiri* 星期日 sözcüğünün kısaltılmış biçimi olmalıdır.

Namazniñ šiñçisi yok,

Keş baziriniñ ciñçisi (yok).

Namazın pazar günü yok,

Ayakkabı pazarının terazicisi (yok).

A.7.4. Yañza < Çin. *yangzi* 样子

Bu sözcüğün Çincedeki anlamı şekil, görünüş, nümune ve durumdur (XHC, 1986, s. 1339). Uygur Türkçesinde ise genellikle şekil, tarz ve bazen bağlama göre süs anlamında kullanılır.

Burut yigitniñ yañzisi,

Saķal poķaķ³niñ mileñzisi.

Bıyık yiğidin süsü,

Sakal pokağın örtüsü.

Bir anidin tokkuz bala,

Micezi tokkuz yañza.

Bir anadan dokuz çocuk,

3 Pokak, *Divanü Lugati’-Türk*’te “Bukuk” diye bahsedilen bir hastalığın adıdır. Kaşgarlı Mahmud bu hastalığı şöyle tarif eder: “*Bukuk: bogazın iki yanında deri ile et arasında peyda olan bir takım et bezleridir. Fergana ile Çıknı şehirlerinde bu hastalığa tutulan bir takım kimseler vardır. Daima çocukları da böyle olur. Bazılarında göğsünü yahut ayagının ucunu göremeyecek kadar büyür. Bunun neden ileri gelmiş olduğunu sordum. Bana “balarımız sesi gür gavurlar imiş. Tanrı yarlıgayası Yalavacın yoldaşlarıyla savaş etmişler. Atalarımız onların üzerine baskın yapmış, gür sesleriyle haykırmışlar; onların bu sesinden Müslümanlar bozguna uğramış. Tanrı kendinden hoşnut olası Ömer’e salık verdiklerinde bunlara ilenmiş, bunun üzerine bogazlarında bu hastalık çıkmış; soylarına, soplalarına da bu hastalık miras kalmış.” Bugün onların içinde hiç gür sesli kimse yoktur.*” (Atalay, 1998, s. 285-286). Bu hastalık Doğu Türkistan’ın güney kesimindeki bazı bölgelerde de görülür. Son dönemlerde bu hastalığın iyotlu tuz eksikliğinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bugün bu hastalık tedavi edilebilmektedir.

Mizacı dokuz çeşit.

A.7.5. Mileñze < Çin. *menlianzi* 门帘子

Çince *menlianzi* 门帘子 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olan bu sözcük kapı perdesi anlamına gelmektedir.

Burut yigitniñ yañzisi,

Saķal poķaķniñ mileñzisi.

Bıyık yiğidin süsü,

Sakal pokağın örtüsü.

A.7.6. Sañ < Çin. *cang* 仓

Sañ ambar, depo anlamındadır. Uygur Türkçesinde de bu anlamda kullanır.

Mite sañni buzar,

Çeķimçi yurtni (buzar).

Güve ambarı bozar,

İspiyoncu yurdu (bozar).

Buğdayni kömseñ muzğa,

Séñiñni kömisen aşka.

Buğdayı buza gömersen,

Ambarını tahilla doldurursun.

A.7.7. Tuñ < Çin. *tong* 桶

Bu sözcük Çince kova anlamındadır. Uygur Türkçesinde kova, küp anlamında kullanılır.

Haraķniñ tuñi bolgiçe,

Tuñniñ süyi bolğan tüzük.

Rakının kovası olmaktansa,

Kovanın suyu olmak yeğdir.

A.7.8. Gañ < Çin. *gang* 钢

gang Çince çelik anlamındadır. Uygur Türkçesinde bu anlamda kullanılır.

Ademni ötkür kilğan añ,

Ķiliçni ötkür kilğan gañ.

İnsanı keskinleştiren bilinç,

Kılıcı keskinleştiren çeliktir.

*Piçaqni ötkür kılğan gañ,
Ademni ötkür kılğan añ .
Bıçağı keskinleştiren çelik,
İnsanı keskinleştiren bilinçtir.
Tömür tavlannısa, gañ bolmas,
Adem ögenmıse, añ (bolmas).
Demir işlenmezse çelik olmaz,
İnsan öğrenmezse bilinç (olmaz).*

B. Sıfatlar

B.1. Ca < Çin. *jia* 假

Ca sözcüğü Çince “sahte”, “gerçek olmayan”, “yapma”, “suni” anlamındadır (XHC, 1986, s. 543). Uygur Türkçesinde güvenilir, temelsiz, sahte, yalan anlamında kullanılır (UTİL, 1999, s. 379).

*Altun alsam ca çıktı,
Karçuğa alsam sa çıktı.
Altın alsam sahte çıktı,
Atmaca alsam şahin⁴ çıktı.*

B.2. Ciñ < Çin. *zheng* 正

Ciñ Çince *zheng* 正 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. Doğru, yalanı yok, güvenilir, katıksız, saf anlamındadır (UTİL 1999: 404).

*İradisi ciñ adem – el içide ciñ adem.
İradesi sağlam insan, halk içinde dürüst insandır.
Ciñg altun otta biliner.
Saf altın ateşte bilinir.
Dostuñ ciñ bolsa hesabi durus bolar.
Dostun doğru ise hesabı dürüst olur.*

B.3. Poçi < Çin. *pao* 炮 + Uyg. -çi

Bu sözcük top, zemberek anlamındaki Çince *pao* 炮 sözcüğüne Uygurca isim yapım eki -çi'nin getirilmesiyle yapılmıştır. Palavracı, büyük konuşan anlamındadır.

4 Sa sözcüğünün aslı “sar”dır ve şahinin bir türünü ifade eder

Gepniñ yogini poçiniñ,
ƘattıƘ ötüik noçiniñ.
Lafın büyüğü palavracının,
Sert çizme kabadayının.

C. Sayılar

C.1. Cuçen < Çin. *jiuqian* 九千

Çince *jiu* 九 “dokuz”, *qian* 千 “bin” demektir. Dolayısıyla *jiuqian* 九千 “dokuz bin” anlamındadır.

Cuçenge unımay, baçenge uniaptu.

Dokuz bine hayır deyip, sekiz bine evet demiş.

C.2. Baçen < Çin. *baqian* 八千

Çince *ba* 八 “sekiz”, *qian* 千 “bin” anlamındadır. Dolayısıyla *baçen* “sekiz bin” demektir.

Cuçenge unımay, baçenge uniaptu.

Dokuz bine hayır deyip sekiz bine evet demiş.

D. Fiiller

D.1. Ciñlamak < Çin. *cheng* 秤 + Uyg. *-la*

Bu fiil Çince kökenli *ciñ* sözcüğüne Türkçe fiil yapım eki *-la* ’nın getirilmesiyle yapılmıştır. Tartmak, ölçmek anlamında kullanılır.

Bu étim ƘalmaƘ étim,

Göşini ciñlap sétiñ.

Bu atım Kalmak atım,

Etini kiloyla satın.

E. Cümleler

E.1. Celli miyu < Çin. *jian le meiyou* 见了没有

Bu, Uygur atasözlerinden bir örnekte geçen Çince cümledir. Bu cümle Çince *jian le meiyou* 见了没有 cümlesinin Uygur Türkçesinde aldığı biçimdir. Bu cümle “Gördün mü?” anlamındadır. Örnekte “*töge kördüñmu*”, “deve gördün mü” cümlesine ilave olarak kullanılmıştır.

Töge kördüñmu celli miyu.

Deve gördün mü, gördün mü ?

F. Çeviri yoluyla giren alıntılar

F.1. Kitap körmek < Çin. *kanshu* 看书

Bu ifadenin Çince *kanshu* 看书 ifadesinden çeviri yoluyla girdiği anlaşılmaktadır. Çince *kanshu* 看书 ifadesi aslında “kitap görmek” anlamına gelse de Çinliler bunu kitap okumak anlamında kullanmaktadırlar. Uygur Türkçesinde “kitap okumak” ifadesi olmasına rağmen Çincenin etkisiyle zaman zaman bunun yerine “kitap körmek” ifadesinin kullanıldığı görülür.

Eğil izdiseñ kitab kör,

Köñül izdiseñ bitab (kör).

Akıl ararsan kitap oku,

Gönül ararsan hasta yokla.

Atasözlerinin yanı sıra deyimlerde de Çince alıntılar söz konusudur. Mesela, büyük atmak ya da palavra atmak anlamına gelen “po atmak” (Hemdulla, 1984, s. 137), kıymeti harbiyesi olmayan, değersiz anlamına gelen “ciñga ol-turmaydigan” (Hemdulla, 1984, s. 185-186), gevelemek anlamına gelen “tañgaza çişlivalgandek” (Hemdulla, 1984, s. 156), pinti, cimri anlamına gelen “daçenniñ töşikidin ötidigan” (Hemdulla, 1984, s. 206) gibi deyimlerdeki “po” Çince top anlamındaki *pao* 砲 sözcüğünden; “ciñ” terazi, tartı anlamındaki *cheng* 秤 sözcüğünden; “tañgaza” Çince tatlı anlamındaki *tangguozi* 糖果子 sözcüğünden; “daçen” Çince para, sikke anlamındaki *daqian* 大钱 sözcüğünden gelmektedir.

Bunlarla birlikte, Çince *dan* çeviri yoluyla giren deyimler de söz konusudur. Mesela Uygurcadaki “yüz añligandin bir körgen ela” (< baiwen buru yijian 百闻不如一见), “késelni davalap ademni kutuldurmak” (< zhibing jiuren 治病救人) gibi deyimler Çince *dan* çeviri yoluyla alınmıştır (Hemdulla, 1984, s. 34).

Sonuç

Uygur atasözleri ve deyimlerinde 40’tan fazla Çince alıntı bulunmaktadır. Bunlar Uygur Türkleriyle Çinliler arasındaki uzun geçmişe dayanan politik, ekonomik ve kültürel temas / ilişki / etkileşimin sonucudur. Söz konusu alıntıların büyük çoğunluğu Uygur Türkçesinin fonetik özelliğine uydurulmuştur. Çince sözcüklerdeki çift ünlülerden kurulan heceler tamamen tek hece hâline getirilmiştir. Örneğin *laoye*, *daotai*, *pao*, *yuanbao*, *maoqian*, *guazi* gibi Çince sözcükler Uygur Türkçesine girerken *loyi*, *dotey*, *po*, *yambu*, *moçen*, *gazir* şekline dönüştürülmüştür. Çince söz başındaki *f* sesleri Uygur Türkçesinde *p* ’ye dönüştürülmüştür: *fen* → *puñ*, *fanyi* → *peyyi*. Bazı Çince sözcüklerin sonundaki *n* sesinin *l* ’ye dönüştüğü görülmektedir: *anban* → *ambal*, *yamen*

→ *yamul*. Bazı Çince alıntılarda gerileyici benzeşme söz konusudur: *fanyi* → *peyyi*, *jianle* → *celli*. Bu alıntılar bugün Uygur Türkçesi söz varlığının önemli bir parçası durumundadır.

Kısaltmalar

HUÇL: *Henzuçe-Uygurçe Çoñ Luğet*. Ürümçi: Şincang Yaşlar – Ösmürler Neşriyatı. 2006.

UTİL: *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*. Şincang Helk Neşriyatı. 1999.

XHC: *XIANDAI HANYU CIDIAN* (Çağdaş Çince Sözlük). Pekin: Shangwu Yinshuguan. 1986.

Çin.: Çince.

Man.: Mançuca.

Uyg. : Uygurca.

Kaynaklar

Abdurahman, H. – E. Abdulkadir, A. Tahir (2001). *Uygur tiliga çettin kirgen sözlerniñ izahlıq luğiti*. Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

Atalay, B. (1998). *Divanü Lüğati'î-Türk tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

En Shuangcheng (1993). *Man han da cidian*, Liaoning: Liaoning Minzu Chubanshe.

Hemdulla, R. (1984). *Uygur tiliniñ izahlıq frazeologiyilik birikimler sözlüğü*. Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

Huang Heqing (2010). *近现代辞源 JINXIANDAICIYUAN*. Şanhay: Shanghai Cishu Chubanshe.

İmin, E. (2006). *Uygur helk maqal-temsilliri 1 – 2*. Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

İnayet, A. (2016). Uygur tarihî koşaklarına yansıyan Çince unsurlar üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 8, 69–79.

Öztopçu, K. (1992). *Uygur atasözleri ve deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.

Rehim, M. (1980). *Uygur helk maqal-temsilliri*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

Sartekin, E. A. (2013). *Uygur helk maqal-temsilliri*. Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı.

Sayit, M. (2000). *Uygur helk maqal-temsilliri*. Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

Uygur helk maqal-temsilliri (2007). Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

Extended Summary

The political, economic and cultural relations between Turkish and Chinese are date back to very old times. This relationship which started in Hun era, have continued throughout Gokturk and Uyghur periods. After Uyghur people immigrated Eastern Turkestan in 9th century, particularly after Chinese people occupied this area, political and social interaction has deepened increasingly. So it is quite normal that this relationship based on thousands of years reflected on the both nation's language and literature. As well as there are hundreds loan words in Chinese Language from Turkish, also there are hundreds loan words in Turkish, especially in Uyghur language, from Chinese language now. These loan words in Uyghur language have become an important part of Uyghur vocabulary. These loan words appear to us very often in Uyghur spoken language, literary works, and especially in oral literature today. Chinese loan words used in Uyghur proverbs and idioms are an example of this situation.

Uighur Turks have thousands of proverbs and idioms. Eziz Atavulla Sartekin, an Uighur scholar, brought together more than 48,000 proverbs published in books and magazines over the past 50 years. After extracting repeated proverbs, he edited his book that contains 20.000 proverbs "Uyğur Hëlq-mağal Temsilliri". We have detected more than 40 Chinese loan words by scanning the book "Uyğur Hëlq Mağal-Temsilliri". We separated these loan words into five groups: A. Names: Ambal < anban 谙班, dotey < daotai 道台, vañ < wang 王, loyi < laoye 老爷, tetey < taitai 太, Yayi < yayi 衙役, yamul < yamen 衙门, tuñçi < tong shi 通事, peyyi < fanyi 翻译, seypuñ < caifeng 裁缝, ciñçi < cheng 秤 + Uyg. -çi, po < pao 炮, potey < paotai 炮台, daçen < daqian 大钱, yambu < yuanbao 元宝, koy < kuai 块, moçen < moqian 毛钱, puñ < fen 分, ciñ < jin 斤, šiñ < sheng 升, ciñmoma < zheng momo 蒸馍馍, dadur < dadou 大豆, gazir < guazi 瓜子, sey < cai 菜, liñšiñ < lingsheng 领绳, miñšiñ < mingsheng 名声, kañ < kang 炕, šiñçi < xingqi 星期, mileñze < menlianzi 门帘子, yañza < yangzi 样子, li < li 理, biñsi < benshi 本事, sañ < cang 仓, tuñ < tong 桶, gañ < gang 钢. B. Adjectives: Ca < jia 假, ciñ < zheng 正, poçi < pao 炮 + Uyg. -çi. C. Numbers: baçen < baqian 八千, cücen < jiuqian 九千. D. Verbs: ciñlamak < cheng 秤 + Uyg. -la. E. Sentences: Celli miyu < jian le mei you 见了没有, F. Cited by the translation: Kitap körmek < kanshu 看书.

There are more than 40 Chinese loan words in Uighur proverbs and idioms. They reflect the political, economic and cultural relationship / interaction between the Uighur Turks and the Chinese over a long history. It is possible to say that important part of the Chinese citations do not correspond to terms and concepts that do not exist in the Uighur language. They were

rather imported for the reasons of prestige and affectation. Chinese quotations encountered among Uighur proverbs were imported after conforming them in to Uighur phonetic features. The syllables formed by the double vowels in the Chinese words were completely made up as one syllable. For example, Chinese words such as *laoye*, *daotai*, *pao*, *yuanbao*, *maoqian*, *guazi* were converted into *loyi*, *dotey*, *po*, *yambu*, *moçen*, *gazir*. At the start of some Chinese words, the *f* - sound changes to *p* . For example, *fen* → *puñ*, *fanyi* → *peyyi*. At the end of some Chinese words, the *n* – sound changes to *l*. For example, *anban* → *ambal*, *yamen* → *yamul*. Some Chinese loan words have a regressive affinity. For example, *anyi* → *peyyi*, *jianle* → *celli* .

Therefore, the afore-mentioned loan words are regarded as an important part of Uighur vocabulary today. Besides; borrowed Chinese loan words are used in idioms as well as Proverbs. They can be seen in some examples of “Uighur Idioms Dictionary” edited by Reveydulla Hemdulla. Along with all this, there are also Chinese loan words that entered in to Uighur through translation.